

УДК:[930.253(044.2)+355.8:355.257.7] «1941/1944»

© **Валентина СМІРНОВА**

**АРХІВ С.С. СМІРНОВА У ФОНДОЗБІРНІ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»:
РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)**

Розглянуто колекцію листів-спогадів колишніх радянських військовополонених на окупованій території України з архіву письменника-дослідника С.С. Смирнова. Окреслено історію її формування, проаналізовано за характером матеріалів, акцентовано увагу на їх інформативному потенціалі. Зроблено висновок, що зазначена колекція є історичним джерелом з вивчення трагічних сторінок історії радянських бранців на окупованих землях України 1941 – 1944 рр.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», нацистська окупація України; С.С. Смирнов; радянські військовополонені.*

Трагедія радянських військових бранців у роки Другої світової війни була однією з найбільших гуманітарних катастроф, яку пережило людство в ХХ столітті. За деякими джерелами, кількість полонених гітлерівцями радянських бійців і командирів сягає 6,3 – 6,4 млн осіб, з яких близько 57 % не дожили до завершення війни [23, 340]. Лише на багатостраждальній українській землі в 1941 – 1944 рр. було створено понад 200 пересильних (дулагів) і стаціонарних (одлагів і шталагів) таборів для радянських військовополонених, у яких загинуло майже 2 млн осіб [16, 204–265; 22, 17].

Нацистське керівництво навіть не намагалося дотримуватися будь-яких юридичних норм щодо радянських військовополонених, бо Радянський Союз не приєднався до базової угоди – Женевської конвенції 1929 р. У низці наказів і розпоряджень Головного командування Вермахту, що були видані напередодні й на початку здійснення плану «Барбаросса», радянські військовополонені розглядалися суто як потенційні вороги націонал-соціалізму – «...противник, навчений не лише в солдатському, а й в політичному сенсі в душі більшовизму» [1, 110]. Радянське

керівництво не здійснило ніяких кроків, спрямованих на порятунок своїх громадян-військовослужбовців, які потрапили в неволю, натомість, з початком війни затаврувало всіх без винятку як злісних дезертирів «та зрадників Батьківщини» (накази Ставки ВГК – №270 від 16 серпня 1941 р.; № 227 від 28 липня 1942 р.) [22, 47–54]. Було суворо регламентовано й порядок перевірки всіх колишніх військовополонених, які повернулися з ув'язнення, а також оточенців. Згідно з Постановою ДКО СРСР № 1069 (27 грудня 1941 р.), відповідних наказів НКВС № 001735 (28 грудня 1941 р.), НКО № 521 (29 грудня 1941 р.) усі військовополонені, «заплямовані» неволею або перебуванням на окупованій території, повинні були проходити обов'язкову перевірку у спеціальних фільтраційних таборах НКВС [23, 355].

Зрозуміло, що таке історичне явище, як військовий полон, взагалі не передбачає сприятливих умов для складання документальних свідчень. А якщо взяти до уваги ще й той факт, що впродовж майже півстоліття після закінчення війни колишні військовополонені відчували себе якщо не «зрадниками», то принаймні «підозрілими». Тому небагато з цих громадян Країни Рад наважувалися щиро й відверто згадувати про пережите за ґратами німецьких катівень. Сотні тисяч колишніх бранців пішли з життя, так і не повідавши своїм нащадкам усїєї гіркої правди про війну, полон та повоєнні поневіряння.

Побуває думка, що сучасне суспільство нарешті почало засвоювати уроки історії війни через розповіді її жертв. Утім, не можна забувати й про величезний суспільний резонанс щодо незаслужено постраждалих у минулій війні, який набув поширення після XX з'їзду партії, а також прийняття ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР Постанови «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин» (29 червня 1945 р.) [22, 52]. Наочним прикладом цього є унікальне зібрання свідчень про війну з колишнього особистого архіву письменника, телерадіопубліциста С.С. Смирнова, що зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Коли в 1951 р. С.С. Смирнов розпочинав пошук свідчень щодо підтвердження легендарної епопеї захисту Брестської фортеці на початку Великої Вітчизняної війни, він мав надію знайти хоча б декількох з останніх героїв. А сталося дивовижне: упродовж понад десяти років наполегливої пошуково-дослідницької роботи Сергій Сергійович зумів відшукати майже чотириста колишніх оборонців! Недарма кажуть, що в процесі справжніх пошуків істини результати обов'язково перевершать сподівання. А ще пошуку сприяла «відлига» в політичному житті країни – дійсно доленосний фактор для багатьох творчих особистостей із чіткою громадянською позицією.

Уперше про результати своїх дослідницьких пошуків письменник поділився зі слухачами Всесоюзного радіо восени 1957 р. в авторській програмі «Рассказы про героизм». І відтоді пішли відгуки: сотні, десятки сотень, тисячі... І з новими важливими свідченнями про оборонців Бреста, і з відвертими сповідями про особисті складні й драматичні випробування в роки минулого лихоліття. Невдовзі «Рассказы...» С.С. Смирнова стали однією з найпопулярніших програм Всесоюзного радіо, а з початком 60-х рр. – Центрального телебачення. Кожної п'ятниці увечері письменник

звертався до багатомільйонної аудиторії Союзу в прямому ефірі. Після найбільш резонансних передач він одержував близько 10 тис. листів з усіх куточків країни!

Саме С.С. Смирнов завдяки своєму літературному талантові, громадянській позиції, вірі та колосальній енергії зумів першим серед багатьох у повоєнному радянському інформаційному просторі розповісти й про трагедію несправедливо засуджених суспільством радянських військовополонених, і про інвалідів війни, вдів, дітей-сиріт фронтовиків, кинутих державою напризволяще, і про позбавлених будь-яких урядових нагород справжніх героїв війни. Скільком незаслужено скривдженим радянською владою письменник зміг повернути віру у вищу справедливість, у можливість гідного життя справжніх Переможців. Опікуючись побутом колишніх учасників війни, шкільна й студентська молодь почала об'єднуватися в численні військово-політичні клуби, запрошувати їх на зустрічі зі спогадами про минуле, по можливості виїжджати разом із гостями на місця колишніх боїв. Це був дійсно масовий рух і справжня військово-патріотична робота до тих пір, поки за цю велику справу не «взялися» чиновники з ідеологічного апарату.

З роками в С.С. Смирнова накопичився величезний архів за результатами його роботи на радіо й телебаченні. Насамперед завдяки листам-відгукам або листам-запитам. А який архів без особистих робочих записів?!

Зважаючи на те, що життя Сергія Сергійовича тісно пов'язане з Україною (мешкав тут, фронтові шляхи, творча діяльність), у 1979 р. родина письменника передала до фондів музею історії Великої Вітчизняної війни в Києві його численні особисті фото, документи, речі воєнних і повоєнних років, а в 1983 р. – увесь колишній особистий архів С.С. Смирнова, який стосується його діяльності пошуковця-дослідника (крім матеріалів про захисників Брестської фортеці).

У результаті наукового опрацювання архіву С.С. Смирнова впродовж 1990 – 2000 рр. у фондозбірні Меморіалу сформувалася колекція з 330 одиниць (оригінали й копії, документальний і науково-допоміжний фонди), важливим складником якої є 236 одиниць унікальних документальних матеріалів про військовий полон, у т.ч. 49 одиниць – про бранців гітлерівських таборів на території України.

Хронологічні рамки колекції охоплюють період із січня 1958 р. до лютого 1966 р. На наш погляд, відповідно до персональної належності та характеру матеріалів умовну структуру колекції можна подати так:

- особисті документальні матеріали С.С. Смирнова, пов'язані з його пошуком та дослідженням доль колишніх військовополонених (6 одиниць);
- листи колишніх військовополонених, їхніх родичів (33 одиниці);
- листи від місцевих мешканців – колишніх активних рятівників військовополонених, свідків їхньої боротьби за волю (10 одиниць).

Важливим є той факт, що ці різноманітні свідчення були складені по свіжих слідах воєнного лихоліття. Авторами листів є очевидці війни, яким приблизно 35 – 45 років. Усі вони на той час зберегли добру пам'ять і згадували про минуле за власним покликом душі й серця. Хтось із них написав про своє минуле на одному-двох аркушах, деяким ледве вистачило зошита. Однак усі ці матеріали –

унікальні джерела, що дають змогу наблизитися до розуміння полону очима його безпосередніх учасників.

Записи бесід із луганчанином М.Р. Цемкалом і киянином М.Л. Рибчинським (потрапили до полону на території Харківщини), колишніми учасниками легендарної масової втечі радянських військовополонених з 20-го блоку «смертників» концтабору Маутхаузен (Австрія); запис бесіди з ростовчанином, заслуженим лікарем Російської Федерації І.Г. Алексєєвим, колишнім рятівником сотень поранених і хворих радянських військовополонених Богунського шталагу №358-Z (Житомирщина); стенограма бесіди з одеситом А.І. Пироговим, одним із небагатьох, кому вдалося вижити під час оборони Аджимушкайських копалень (м. Керч) і далі продовжити боротьбу в нацистських концтаборах – наочні свідчення роботи С.С. Смирнова над спеціальними радіо- й телепередачами, а також літературними творами про тих, кого він вважав справжніми героями, особистостями з великої літери [19; 18; 17; 66]. Про І.Г. Алексєєва дізнаємося зі стенограми телепередачі про героїчні вчинки радянських медиків у роки Великої Вітчизняної війни [67].

Листи колишніх бранців чи їхніх родичів до С.С. Смирнова – це, з одного боку, відомості про конкретні долі страдників, з другого, матеріал для дослідження в різних аспектах полону й табору як історичного явища.

Про військового юриста Л.Д. Силіна, організатора восени 1941 р. самодіяльного госпіталю для радянських військовополонених у с. Хрестителеве, потім у с. Вереміївка на Черкащині, поділилися спогадами колишні працівники цього госпіталю, а також бувші в'язні Кременчуцького шталагу (Полтавщина) – одесит М.О. Добровольський, черкащанин Г.О. Дорошенко, вінничанин М.І. Камінський та полтавчанка О.Т. Романченко [38; 39; 41; 50]. А.Л. Силіна суттєво доповнила ясраву біографію свого чоловіка [51].

Досить численна колекція листів від колишніх в'язнів Богунського шталагу-лазарету №358. Їхні автори – мешканець м. Новочеркаська Ростовської області О.А. Авдєєв, житель м. Пензи О.Є. Васильєв, лєнінградець М.І. Голубєв, житомирянин В.О. Киталов, москвич І.Ф. Хомич, перм'як В.Н. Шипицин, житель Узбекистану О.П. Шляховецький, ростовчанин Б.М. Федюшин – із вдячністю згадували І.Г. Алексєєва, визнавали його роль у врятуванні їхнього життя та організації табірної підпілля [25; 33; 34; 42; 58; 63; 64].

Про втечі зі шталагу-лазарету № 357 м. Славути на Хмельниччині – у листах мешканця м. Краснодар В.І. Айдинова та ставропольчанина О.С. Чуйка; про факти втеч або спроб їх організації з Володимира-Волинського шталагу №365 (Волинь) – у листах мешканців м. Новочеркаська С.О. Ажинова й В.М. Українцева, а також тамбовчанина П.О. Журківського [27; 62; 26; 55; 40].

Багато цікавих фактів з історії функціонування самодіяльних госпіталів для радянських військовополонених в Україні у 1941 – 1944 рр. – у листах донеччанина М.Г. Чапні (м. Лохвиця, Полтавщина) та мешканця м. Таганрога Ростовської області І.І. Чернікова (с.Ляхи, Полтавщина) [60; 61] Зазначимо, що це зовсім невідомі сторінки війни й полону.

Є листи, відомості у яких вимагають спеціальних додаткових досліджень. Так, з листа сина москвича Д.Д. Варсегова не зовсім зрозуміло, у якому саме лазареті працював його батько [32]. Можна лише припустити, що це був Пикулицький лазарет (Львівщина).

Відзначимо, що й С.С. Смирнов на багатьох листах-відгуках залишив не лише помітки «Побл. за воспом.» («Подякувати за спогади»), «Плен» («Полон»), «В-ные» («Військовополонені»), а й – «Загадки». Серед останніх – листи мешканця м. Східні Московської області А.М. Гриєва (шталаг № 345 м. Сміли на Черкащині); мешканця м. Горлівки Донецької області В.В. Усиченка (тюрма м. Рівного); жителя м. Углева Тульської області І.Г. Молоканова (табір с. Камиш-Бурун у Криму) та мешканця м. Іваново А.П. Тарасова (табір м. Сталіно, Донеччина) [36; 56; 46; 54]. Авторам листів, дійсно, бракує переконливих, аргументованих відомостей про полон із власного гіркого досвіду.

Неможливо встановити, чи звертався письменник до своїх радіослухачів і телеглядачів, колишніх бранців із проханням надсилати, по можливості, якісь особисті документальні матеріали. Можемо лише припустити, що в цих випадках, коли до листів-спогадів подавалися подібні додатки, автори робили це за власним бажанням, намагаючись найповніше донести свою правду й поділитися чи не єдиними документальними реліквіями з сімейного архіву про своїх незабутніх, дорогих братів, синів, чоловіків.

Так, І.Г. Молоканов додав до листа малюнок-схему бою в'язнів Камиш-Бурунського табору з гітлерівцями під час їхнього етапування до Сімферополя; Б.М. Федюшин – фрагмент газети «Вечерний Ростов» із нарисом про його участь в русі Опору на території Чехословаччини; донеччанин І.О. Цевмат надіслав список колишніх військовополонених-втікачів табору під м. Новий Донбас на Донеччині, складений ним особисто в 1944 р. для спецвідділу військової частини [46; 57; 59].

Цікаві листи надійшли від родичів колишніх бранців, як-от: Н. Балашової, мешканки м. Рибінська Ярославської області, з переписаними передсмертними листами брата, Г. Капустіна, який загинув улітку 1945 р. в одному з радянських госпіталів у Німеччині, колишнього в'язня пересильних таборів на території Полтавщини, Київщини, Дарницького шталагу-лазарету м. Києва, Богунського шталагу-лазарету № 358 м. Житомира; батьків П.І. Абраменкова з Брянщини (табір під м. Чистякове на Донеччині), які переписали текст листа жінки з повідомленням про можливий факт перебування їхнього сина в таборі й активну участь в організації масової втечі; І.Ф. Варсегова, сина Ф.Ф. Варсегова, який наводить текст відгуку Я.П. Підтикана, колишнього командира партизанського загону ім. В.Н. Боженка, про допомогу його батька при врятуванні групи в'язнів табору під м. Перемишлем [29; 24; 31].

Частина джерел колекції настільки змістовна, що дозволила скласти докладне уявлення про життєвий шлях бранців. Це дало змогу відтворити біографії І.Г. Алексєєва, В.І. Айдинова, В.А. Киталова, А.І. Пирогова, Б.М. Федюшина, І.І. Чернікова та О.С. Чуйка [3; 2; 5; 6; 11; 14; 15]. У повній мірі це стосується й «двадцятиблочників» Маутгаузена – І.В. Битюкова, М.Л. Рибчинського, В.М. Українцева та М.Р. Цемкала – про

них письменник оповідає документально [4; 9; 10; 13]. Глибше дізнатися про бойовий шлях киянина В.Є. Стьопіна, майора у відставці, колишнього бранця тюрми й табору в м. Чернігові в 1943 – 1945 рр., дозволяє його особова справа, яка нині зберігається в архіві Печерського райвійськкомату м. Києва [8]. Загалом у колекції переважають листи-подяки від колишніх бранців таборів-лазаретів – відомих (шталаг № 358-Z м. Житомира, шталаги № 301, 357-Z м. Славути); маловідомих (шталаг № 384-Z у Дарниці на околиці м. Києва та Пикулицький лазарет на Львівщині) і напівсамодіяльних госпіталів на Полтавщині та Черкащині.

У листах, як правило, опис страхіть і принижень полону, які бранці зазнали з боку нацистів. Відзначимо спогади мешканця м. Попасне Луганської області І.В. Битюкова (тюрма м. Сімферополя в Криму, шталаг № 338 м. Кривого Рогу на Дніпропетровщині, пересильні табори на Миколаївщині) та жителя м. Лубни Полтавської області М.В. Васенькіна (пересильні табори с. Баришівки, с. Гоголеве на Київщині).

Третя група джерел – свідчення про численні вияви людяності й милосердя мешканців окупованої України. Вони рятували бранців, ризикуючи власним життям. Це листи працівників медичних закладів – кримчанки А.М. Горохівської (лікарня м. Євпаторії, Крим), дніпропетровця К.Г. Данова (Перша інфекційна лікарня), мешканки м. Дніпропетровська Д.Т. Панкової (пологовий будинок № 1), харків'янки Л.Д. Соколової (Перша Радянська лікарня, поліклініка № 1); В.А. Кухаренко і Т.М. Кухаренко, матері й доньки, які у 1941 – 1944 рр. мешкали в м. Умані на Черкащині й брали участь у врятуванні в'язнів місцевого шталагу № 349; жителя Козелецького району Полтавської області Д.С. Пинчука, з початком гітлерівської окупації – уповноваженого Василівської сільради з визволення односельців із місцевих таборів; невідомої мешканки м. Харкова, свідка масової втечі бранців Холодногорської тюрми; розповідь харків'янина П.П. Леляка про допомогу військовополоненим, надану медперсоналом лікарні № 9 на Холодній горі [35; 37; 48; 52; 44; 49; 45].

Зазначимо, що переважна більшість бранців, чий свідчення або листи представлені в колекції, потрапили в полон у результаті катастрофічних поразок радянських військ на південно-західному та південному напрямках у 1941 – 1942 рр.

Червоноармієць Ф.В. Васенькін воював у складі 1043-го стрілецького полку. Прикриваючи відхід частин 37-ї армії від столиці України в напрямі м. Борисполя, опинився у Баришівському «котлі» разом із групою однополчан. Упродовж двох тижнів робив марні спроби вирватися з оточення. «Ми до 5 жовтня 1941 р. бродили по болоту в пошуках виходу. 5 жовтня німці нас виявили в кущах болота. Нам відступати було нікуди, і німці забрали нас у полон (я прізвищ усіх не знаю, знаю, що був лейтенант Іванов). Вигляд у нас був після двотижневих блукань по болоту жахливий. Багато хто з нас застудивсь і ледве тримався на ногах. Ми були виснажені голодом. Ночами ми йшли болотами, а вдень шукали сухішого місця і вкладалися відпочивати. Але що то був за відпочинок, коли ми по шию бродили по болоту й були всі мокрі до нитки!? А вранці трава від морозу ставала білою. Ми роздягалися, викручували воду з одягу й починали одягатися, але як важко одягти мокрий одяг на тіло, я вам передати не можу... Коли німці привели нас, 12 чоловік, у табір

військовополонених, то перекладач запитав: «Чому так довго ховалися? Що, чекали, коли прийде на виручку двічі орденоносна Харківська дивізія? Даремно чекали. Вас варто розстріляти, але ми цього не зробимо». Далі нас оточили, почали роздягати й бити палицями, поки ми не змішалися із загальною масою полонених. Коли нас почали переганяти в інший табір у с. Гоголеве Київської області, то всіх поранили, котрі не могли самі пересуватися (вони лежали в сараях), гестапівці, як одного, перестріляли. Ми стояли, вишикувавшись у дворі табору, в оточенні автоматників. Було чути крики і стогін із сарая, а фашистські звірі холоднокривно знищували наших солдатів і командирів. І ось один полонений став падати. Німецький автоматник підвів його до польової кухні, яка їхала поруч, і показав, щоб той сів на кухню. Проте ця людина уже не мала сил... вона упала. Автоматник цього замученого чоловіка почав бити головою об кухню. Бив, допоки той не втратив свідомість, а потім зняв автомат і розстріляв...» [32].

Червоноармієць О.С. Чуйко був мобілізований до Червоної армії у вересні 1941 р. Писар полкової батареї 181-го кавалерійського полку 62-ї кавалерійської дивізії 9-ї армії Південного фронту. У листопаді – грудні 1941 р. брав участь в обороні Ростова й Таганрога. Наприкінці року полк воював на харківському напрямі, де фактично втратив свою боєздатність. На початку травня 1942 р. О.С. Чуйко був зарахований старшим писарем господарської служби нового складу 192-го кавалерійського полку 70-ї кавалерійської дивізії 9-ї армії. У полон потрапив у ході невдалої Барвінківсько-Лозівської наступальної операції. «Усі наші війська намагалися дістатися до Дінця, перебратися через нього, але Донець був відрізаний. Розбиті, змучені рештки військ усю ніч бродили (проти 26 травня) у пошуках порятунку, але вони всі були бездоглядні, ніхто ними не керував... На світанку німці почали літати на літаках мало не при самій землі і всіх, хто перебував на відкритій місцевості, бомбили і розстрілювали з кулеметів... Ми сиділи в окопі. До нас прибігли, задихавшись, старшина й старший сержант... Старшина приставив до своєї скроні пістолет і застрелився. Я також підняв цей пістолет, приставив його до своєї скроні, проте в ньому вже не було патронів. Тоді ми з цим товаришем, з яким рили сокирою окоп, розібрали пістолет і закопали в землю... Подійшов автоматник, наставив на нас автомат і по-російськи сказав: «Рус, виходь!». Коли ми вийшли з окопу, то зверху вже стояли полонені близько 50 чоловік, котрих погнали на гору кілометрів зо три від цього яру, де стояли полонені близько 1 500. Один із німецьких командирів сказав: «Усі командири, вийдіть уперед на пять кроків». Із гурту вийшли близько 20 чоловік, в т.ч. старший комсклад, полковники й підполковники. Цих командирів вишикували в голову колони по п'ять осіб і погнали в с. Барвінкове, з Барвінкового повели на Лозову. Дорогою просування я спробував пірнути у лісові кущі... мене помітив конвоїр (задній)... Від перших двох палок я відчув сильний біль, а решту я вже не відчував, бо знепритомнів. Після побиття німець звернувся до наших солдатів: «На перший випадок я обмежився п'ятьма палицями, але якщо хтось знову наважиться втекти, будемо розстрілювати на місці, а також тих, хто буде відставати від колони...». Колона була довга, приблизно 5 км... Насилу дійшов до

Лозової... Голодні й без води солдати помирили в жахливих муках, прощалися один з одним ті, які служили разом, які знали один одного... разгрібали нігтями землю й лягали грудьми до землі. Хотілося холодного, жадали пити... Коли почалася масова смертність, німці стали водити полонених до ставка на водопій. Вода, зазвичай, була стояча, брудна, зелена. Виходячи зі ставу, полонені набирали з собою воду в речові мішки, в чоботи, шапки, штани, хто у що міг, а в таборі цю воду обмінювали на борошно, концентрати, сухарі, що в кого було...» [62].

У процесі дослідження можна зіставляти спогади тих, кого складна воєнна доля звела разом у полоні. Так, наприклад, впадає в око той факт, що коли С.С. Смирнов у 1963 р. вперше зустрівся в Москві з колишніми героями-«двадцятиблочниками» М.Р. Цемкалом і М.Л. Рибчинським, вони згадували про початок свого перебування в гітлерівському полоні дещо по-різному: перший – досить докладно, другий – стисло, обминаючи конкретні деталі.

М.Р. Цемкало у 1942 р. – молодший лейтенант, заступник командира мінометної роти з політчастини 88-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту – згадував: «Стали відходити до села Городище Біловодського району Луганської області. Там, у лісі, зі штабу дивізії зібрав нас підполковник Рижов. Він сказав, що треба відійти до станиці Кошари Ростовської області й зайняти оборону. Відійшли. Там зі всієї дивізії залишилося близько сорока чоловік. Рижов сказав, що будемо прориватися невеличкими групами. Нас остаточно оточили танки, й спроба не вдалася. Попав у полон. Це числа 5 – 6 червня. Пробралися лісом, заснули, голодні. Захватили нас чоловік 29 – 30. Поранених тут же перестріляли. Відібрали документи, годинники, чоботи... Вишикували, погнали в село Капітанове, що в 60 км від Луганська. Частина постріляли в дорозі. На ніч загнали в балку. Піщаний кар'єр, навколо кулемети. У Капітановому нас 8 тисяч. Все «забито», навіть церква. Увечері зігнали на площу, а проходило стадо. Німці відділили двох племенних бугаїв і пустили поміж нас. Бугаї кидалися на людей, убивали, а німці дивилися і реготали. На ніч загнали всіх у церкву, як оселедці в діжці, а вранці близько сорока осіб виявилися задушеними. Вранці вигнали на площу. Приїхав комендант і почав відбирати євреїв і політпрацівників. Один старий, їздовий, з нашої дивізії, говорить: «Виходьте, ну, чого ви стоїте!». А я з лейтенантом, Володею Лапиковим, командиром взводу. Старого хлопці затягнули назад і задушили у натовпі, аби не доніс. Відібрали євреїв і тут же під стіною церкви розстріляли...» [19].

М.Л. Рибчинський у 1942 р. – технік-інтендант I рангу, начальник загального відділення штабу артилерії 6-ї армії Південного фронту. Він лише констатував: «Це було 25 травня 1942 року. Ізюмсько-Барвінківський напрям. Це був найстрашніший напрям. У оточення потрапили 370 тис. осіб. І почали вони нас ганяти по таборах. Це були пересильні табори. У першу чергу шукали комісарів і євреїв. Їх відразу ж розстрілювали» [18]. Важко уявити, через які випробування довелося пройти єврею за національністю М.Л. Рибчинському, щоб вижити в полоні. Його намагання уникнути болючих питань про те, яким чином зміг вижити в пересильних і стаціонарних гітлерівських таборах під час постійних перевірок на «належність» цілком зрозумілі:

«Відкупився... Сподобався мій офіцерський ремінь... Товариші допомогли... А ніхто й не здогадувався».

Стримано, але відверто, з виваженими оцінками фактів і ситуацій, відповів на запитання С.С. Смирнова А.І. Пирогов, один із колишніх організаторів та керівників оборони Аджимушка (м. Керч), майор інтендантської служби у відставці (1964 р.). У 1941 – 1942 рр. він обіймав досить вагомі посади у складі 51-ї армії Південного, Північного та Північно-Кавказького фронтів, у т.ч. начальника продовольчого відділу штабу цієї армії. Його полон був спочатку румунський:

– *Пирогов*. Кінець серпня 42-го... Їсти нічого...

– *Смирнов*. Скільки Вас залишилося до того часу?

– *Пирогов*. Близько ста п'ятдесяти. Німці останнім часом не здійснювали вибухів, вони знали нашу ситуацію і чекали природного кінця. Проте в нас був, якщо можна так висловитися, секретний хід... Першим виліз Белов (звичайно, виходили вночі). За ним поліз і я, але ніяк не міг дістатися догори і Белов, нахилившись над лазом, допоміг мені вибратися. Поруч із лазом знаходилася стіна, біля неї – свинарник, а будинок – навпроти, до нього метрів вісімдесят. І раптом звідти залп, полетіли гранати... Я очнувся в цьому будиночку на ганку. Піді мною – мокро. Дивлюся – румуни, поруч кулемети.

– *Смирнов*. З якого числа Ви потрапили в полон?

– *Пирогов*. У ніч на 4 вересня.

– *Смирнов*. Ви один потрапили в полон?

– *Пирогов*. Один. Лежу на ганку, а вони розмовляють. Приходить зміна (на світанку) і тягнуть мене кудись. Приволокли в штаб до коменданта. Якийсь румунський майор. І треба Вам сказати, що це були, у порівнянні з німцями, хороші люди. Відразу викликали лікаря. Обмили, перев'язали рани, дали їсти. Причому навколо стояли й сиділи офіцери. Дивлячись, як я їм, говорили: «Не поспішайте, а то буде погано. Ми дамо потім ще». Поклали в госпіталь, щоправда, солдатський (мабуть, в Аджимушкаї в них не було офіцерського госпіталю). Я там пролежав близько півтора місяця...

Пригадав А.І. Пирогов і досить цікаву розмову з румунським генералом (через перекладача):

– Може Ви чогось потребуєте?

– Ні, не потребую.

– Курите?

– Курю.

Генерал витягує портсигар, простягає. Я піднявся на знак вдячності, а він дістав декілька цигарок і поклав мені на шинелю.

– Вас заберуть німці.

– Я б Вас просив допогти мені.

– Не знаю, не знаю. Ця річ занадто важка. Проте я спробую хоч щось для Вас зробити.

Пройшов тиждень. Більше того генерала я не бачив... [66].

Цікавим є тот факт, що коли А.І. Пирогова потім перевели до керченської тюрми, його охоронцем був колишній майстер заводу ім. П.Л. Войкова, до революції власник заїжджого двору під Москвою. Допитували також не німці: один – колишній інженер заводу ім. П.Л. Войкова, інший – із колишніх радянських військовослужбовців. Невідомо, як склалися їхні долі.

Полонені думали про втечу й виживання одразу після того, як потрапили до полону.

А.І. Пирогов, наприклад, описує епізод удакої втечі одного з полонених під час етапування залізницею до Володимира-Волинського табору.

Повертаючись до спогадів останнього, звернемо увагу на дуже важливі, на наш погляд, рядки листа:

– *Пирогов*. Спочатку я сидів у камері, у якій було близько п'ятнадцяти осіб. Вигляд у багатьох із нас був дуже пригнічений. Став з'ясовувати причини. Одна з причин полягала в наступному. Наші полонені зобов'язані були віддавати честь навіть німецькому столу. Якось я дістав бритву, осколок дзеркала й у дворі біля крана став голитися. У мене зі здоров'ям було погано, авітаміноз ще не закінчився, шлунок не працював. Незважаючи на це, вигляд все ж має бути достойний, бо я людина. Дивлюсь, іде солдат. Я голюся. Він підійшов і став кричати, чому я не встав перед ним по стійці «струнко». Я говорю: «Ви солдат, а я офіцер». – «Та, я тебе...»...

– *Смирнов*. Ви по-німецьки говорили?

– *Пирогов*. Ні, не говорив, проте він доволі непогано по-російськи. Проте ця сцена мене навіть обрадувала. Мені тоді було байдуже, що він зі мною зробить, але я побачив, як підтягнулися мої товариші... [66].

Боротьба за життя і волю була б неможливою без допомоги товаришів-однотабірників і, безперечно, лідера-оборонця. Про це найпереконливіше знаходимо у спогадах в'язнів Богунського шталагу-лазарету Володимира-Волинського офлагу XI-а; шталагу № 365, «Грослазарету – 351»; «Грослазарету – 357» м.Славути.

Про подвиги лікаря І.Г. Алексеєва, який урятував сотні життів радянських полонених, С.С. Смирнов уперше почув від свого товариша по перу, пензенського письменника О.С. Васильєва. Його з Іваном Гавриловичем пов'язав шлях безкінечних випробувань по таборах: Бориспільському на Київщині, Дарницькому у м. Києві, Богунському в м. Житомирі та у м. Форелькруг Федеральної землі Рейн-Вестфалія у Німеччині [33]. Багато про І.Г. Алексеєва згадували й колишні учасники втечі через підкоп, яка сталася у Богунському таборі навесні 1943 р. Письменник мав і особисті зустрічі з Іваном Гавриловичем, коли той навесні 1963 р. приїжджав до Москви у службове відрядження.

І.Г. Алексеєв – випускник Ростовського медичного інституту. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр. (вільнонайманий). У Червоній армії – з серпня 1940 р. Учасник оборони Києва – військлікяр 3 рангу, начальник 262-го медсанбату 37-ї армії (Південно-Західний фронт). Поранений, контужений разом із групою оточенців потрапив у полон 27 вересня 1941 р. в районі с. Гусинці (Київщина). Лікар лазарету Бориспільського пересильного табору. З кінця листопада 1941 р. –

головний лікар Дарницького шталагу-лазарету № 384; з початку січня 1942 р. – лікар 3-го блоку Богунського шталагу-лазарету; з кінця 1942 р. – початку 1943 р. – головний лікар цього лазарету. За підозрою в організації втечі через підкоп 19 квітня 1943 р. ув'язнений у карцері шталагу № 358 м. Житомира, з травня цього року етапований до Німеччини [3].

Сергій Сергійович, слухаючи спогади Івана Гавриловича, заповнив його свідченнями декілька учнівських зошитів: «У Борисполі на аеродромі вишикували. «Євреї, комісари, виходьте!». Ніхто не вийшов. Я ще по дорозі звернув увагу на людину з інтелігентною зовнішністю у солдатській гімтастерці. Він мені зізнався, що комісар і що його дехто знає, може видати. Ми його поставили так, щоб він міг утекти. І він утік у Борисполі. Потім прийшов Триппельгорн: «Хто лікарі, виходьте!». Повів у лазарет. Там виявилось наших багато, і сестри наші. Думали, що я убитий. Кинулися до мене... Поліцай палкою мене... Я розвернувся й дав. Він упав. Мене схопили поліцаї й хотіли розстріляти, але Триппельгорн і Шолб відстояли мене перед комендантом... Спочатку німці не годували... Виділив команду, яка збирала продукти з наших розбитих обозів, а потім по селах... Підняв питання, що ампутації робити тільки кращим лікарям... У Дарниці давали 1 раз на день буряки відварні, два рази ки'пяток і хліба грамів з 200 на день із гречаним лушпинням... почалася смертність від голоду й хвороб... По дорозі в Житомир з одного вагона втекли кілька чоловік. Розібрали дошки з підлоги. Німці вишикували увесь ешелон і розстріляли кожного п'ятого... У січні я захворів на сипний тиф. Триппельгорна вже не було... «Хто у вас будуть лікарі?» Знайшли мене... Уже на початку 1942 р. ми організували щось на зразок підпільної групи... Пам'ятаю, на початку 1943 р. приїхали з РВА. Ми вирішили збрехати. Зібрали, проагітували: «Підходь, записуйся!». Я сказав: «У мене питання: «У вас все?» – «Все!» – «Розійдись!» І розійшлись. Я боявся, що мені погано буде... Баланду давали вранці, а відомості подавали німцям у обідню пору на завтра. А за вечір, ніч і ранок помиралі, і ми залишали пайки... Ми боролися за порятунок життя... достойних людей... Охороняли табір німці, а всередині поліцаї. Одного разу бачу, як поліцай біля титана б'є по щоках лікаря Соловйова. Я ударив поліцая, коли він на мене накинувся. Я не дуже боявся, бо там був німецький єфрейтор Віллі, студент 5-го курсу... ходив до мене на консультації з медичних питань. Коли поліцаї одного разу почали грабувати щойно привезених хворих, Віллі мені допомагав... Німців заражали висипнотифозними вошами. Осетин у бані працював, збирав у сірникові коробочки... Підкоп у Житомирі... Говорили, що треба такого на цей етап не посилати, а такого підгодувати...» [17].

Завдяки І.Г. Алексєєву лише навесні та влітку 1942 р. з Богунського лазарету щодня виходили на волю десятки «інвалідів – місцевих мешканців».

Коли навесні 1942 р. у лазареті було влаштовано перевірку хворих і медперсоналу щодо виявлення осіб єврейської національності, І.Г. Алексєєв допоміг багатьом, зокрема О.П. Шляховецькому, фельдшеру 3-го блоку. Він, як й інші потенційні жертви, за кілька тижнів до призначеного дня перевірки розпочав вивчати татарську мову (хтось вивчав узбецьку – усе залежало від «учителя»).

О.П. Шляховецький писав про це так: «Важко було засвоювати мову, що не була відома раніше, коли думки були спрямовані лиш на те, де б дістати поїсти... До дня перевірки я трохи засвоїв мову й Лятифов не мав підстав бути незадоволеним своїм учнем...» [64].

І.Г. Алексєєв використовував свої чудові артистичні здібності та неабиякий хист до дипломатії особливо тоді, коли треба було налагодити добрі ділові стосунки з комендатурою табору.

Далі О.П. Шляховецький пригадує: «Якийсь час до нашого госпіталю німці відрядили свого представника, аби той наглядав за хворими та медперсоналом. Проте німець виявився чесною людиною. Коли німцям стало важко з людьми, Франца відправили на фронт. Прощаючись з Іваном Гавриловичем, він сказав: «Дивився я на всі ваші справи одним оком, а коли треба було, то закривав обидва...» [64].

Зрозуміло, що І.Г. Алексєєв не міг сам брати участі у спорудженні підкопу, але він завжди був проінформований щодо роботи його безпосередніх учасників.

Зі спогадів О.А. Авдєєва, колишнього відповідального працівника органів держбезпеки, члена штабу зі спорудження підкопу: «Спорудження підкопу продовжувалося рівно 3 місяці: з 28/XII 1942 р. до 28/III 1943 р. Довжина підкопу – 71 метр. Робота виконувалася тільки вночі. Як правило, починалась о 10 – 11 годині вечора й закінчувалась о 3 – 4 ранку. Усі учасники підкопу, крім працюючих на кухні, були виснажені, сили їх були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знуцаннями... Усе це враховувалося нами, і тому кожен учасник виходив на роботу через день (правильніше, через ніч)... Люди розподілялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 осіб позмінно копали землю і навантажували мішки у забою, а решта тягали мішки із землею й виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.).

Землю доводилося тягати приблизно на віддаль 180 метрів. Лопат ми багато не потребували, їх було лише чотири... Був ще один невеликий лом. Так було спочатку, а згодом ми потребували вже багато чого...» [25].

До виходу з підкопу готувалися близько 90 в'язнів. Проте в результаті зрадництва в ніч на 6 квітня 1943 р. до плити вхідного люка пробралось 17 осіб, а змогли вийти на волю лише четверо з них. Більше п'ятнадцяти учасників підкопу, а з ними й І.Г. Алексєєв, були заарештовані, після допитів кілька осіб відправлені до Німеччини, решта – до «Грослазарету» в м. Слауті (як результат, місцеві підпільники у червні 1943 р. прийняли рішення про організацію підкопу).

Важко встановити черговість подібних підкопів у Володимиро-Волинському таборі й скільки їх було насправді. Тим більше, що в дійсності ні С.А. Ажинов, ні П.О. Журківський, колишні військлікери, не були учасниками тих подій, вони лише переповіли письменнику те, що чули, коли працювали в цьому таборі фельдшерами.

Зокрема зі спогадів П.О. Журківського стало відомо, що: «Наприкінці 1942 року чи навесні (березень) 1943 року п'ять чи сім осіб, переважно старших офіцерів, організували підкоп зсередини лазні й вийшли на волю, ніхто з них не був упійманий... Про цей підкоп ніхто не знав, окрім його учасників і тих, хто повинен був

піти в другу чергу... Через цей підкоп вийшов і майор Пех (Іван Іванович, здається), котрий працював у лазареті у якості перекладача. Він належав до німців... Цікаво, що фельдфебель, німець, коли німці збилися з ніг, аби розкрити шляхи втечі, напівголосно повторював: «Прима, прима, руський Іван», розумно, хитро спрацьовано... Підкоп із кухні. Цей підкоп проводився з другої, окремої, кухні з протилежного боку лазні, проте був якимось зрадником виданий. Підкоп із лазарету. Поряд з основним лазаретом, ближче до загорожі з дроту, був пристосований другий лазарет, а в ньому був підвал, а з цього підвалу також був зроблений підкоп... і німці провалилися під підкопом...» [40].

С.А. Ажинов організатором підкопу навесні 1943 р. називає полковника Григор'єва, а серед його помічників майора Костянтина Юлійовича Пеха й Рибальченка: «Пех працював у канцелярії табору і нібито зробив усі необхідні виписки з книг обліку військовополонених з метою передати їх Батьківщині» (як не згадати відомий факт складання книг померлих учасниками табірної підпілля «Грослазарету») [26; 20, 163].

Пошуковець із м. Володимира-Волинського А.В. Кондратюк у своїй документальній повісті, присвяченій боротьбі підпільників офлагу XI-а, шталагу № 365, згадує про полковника М.М. Григор'єва, організатора підкопу з лазні (300-метровий хід!), з якого наприкінці січня 1943 р. втекло спочатку на хутір Семидерев'я, а далі у Свинаринські ліси Волині шістнадцять чоловік [21].

Ті, що зникали з таборів, найчастіше поповнювали лави місцевих партизанських загонів.

Наприклад, утікачі з «Грослазарету № 357» О.С. Чуйко та В.І. Айдинов воювали в Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф.М. Михайлова. Перший утік із дрот-команди 14 вересня 1943 р. (у складі групи з шести осіб), другий брав участь в організації масової втечі в'язнів 7 січня 1943 р.

Про дивовижні відчуття людини, яка нарешті опинилася на волі, читаємо в емоційних спогадах В.І. Айдинова:

«Вибігаємо назад у бік корпусу, назустріч нам біжить тов. Сероухов, тримаючи в руках ножиці: «Негайно ріжте дрот, будемо виходити з боєм». Ця команда відразу стала виконуватися: то я, то Володя-моряк, то Сурен, поперемінно різали дрот, роблячи прохід у 2 м заввишки й метр завширки... ми встигли перерізати перший ряд огорожі. У цей час т. Сероухов заскочив у блок на нари...: «Товариші, наша армія близько! Хто має мужність, бажання жити, за мною!». У цей час деякі малодушні стали кричати: «Що ви робите! Через вас ми пропадемо!». Я швидко піднявся на другий поверх першого блоку й також заскочив на нари... Що я говорив у цей момент, не пам'ятаю. Найстрашніше цієї миті було бачити, як поранені, піднявши голови, кричали: «Товариші, не кидайте нас!». Багато хто навкарачки повз до виходу. Вихором вилетів я з приміщення і, крикнувши: «Товариші, за мною!» – проскочив у лаз... Проминувши дрот і оглянувшись назад, ми побачили, що за нами бігли не більше 12 – 14 чоловік, решта, як зачаровані, стояли у проїмі, не ризикуючи рухатися... У цей час блискавкою промайнула думка: «Ваня Степанчук!». Я знову вихором проношуся повз Сероухова.

Він кричить мені: «Куди ти?!». Залітаю знову через натовп, що вже розступився, у нижній блок... Ваня намагається, але не може встати. Побачивши мене, він зміг лише промовити: «Дядя...». Я хватаю його й тягну до виходу, до пройми, і кричу йому на ходу: «Іди сам, інакше пропадеш!»... Ваня самостійно біжить, а за ним уже ціла юрба... Уся ця конкретна історія втечі, яку я описав, зайняла загалом 30 – 35 хвилин... Коли на периметрі роздалися постріли з гвинтівки чатового й його дикий крик, усі, що були на охороні периметра, кинулися бігти, прийнявши натовп біля пройми за партизанів. У свою чергу, охорона, яка знаходилася в одному з блоків, прийнявши зміну охорони за партизанів, кинула все і втекла. Загалом цю паніку влаштували калмики, з яких на 50 % складалася охорона... Через півтора місяці потому, коли Славута уже десять днів була зайнята загонами нашого партизанського з'єднання, хтось сказав: «Наші частини ввійшли у Славуту». Мене ніби струмом підкинуло. «Швидко запрягти сани!» – скомандував я. Через 20 – 30 хвилин на своїх рудих рисаках, яких я відбив у ізяславського старости, вискочив із лісу... Перед моїм поглядом відкрилася рідненька «полупорка», яку підштовхували в снігу й багнюці наші рідні хлопці в кожухах з дивними для мене погонями. Усі кинулися до солдатів. Я аж тепер, коли мені вже виповнилося 58 років, не соромлюся признатися: довго стояв удалині, не в силах побороти хвилювання. Перший раз у житті я плакав сльозами гордості й радості. Це була не слабкість. Це була та межа, переступити яку в цю війну довелося багатьом людям нашої Батьківщини» [27].

Патріотичний рух населення щодо врятування життя радянських військовополонених існував упродовж усіх років нацистської окупації України, особливо на її початку.

Те, про що пригадує О.С. Чуйко, могло відбуватися в будь-якому тогочасному українському селі: «Згодом почали відправляти на етап. Вийшли з Лозової через Юр'івку на Павлоград, через село. Коли проходили селом, то громадяни до нашого приходу поставили на вулиці воду для пиття в діжечках, відрах, ваннах та коритах. Але коли хтось вибігав із колони напиться, то німці по-звірячому розправлялися...» [62].

За деякими даними, до листопада-грудня 1941 р. з німецького полону було звільнено понад 270 тис. радянських військовополонених-українців [23, 351].

Беручи до уваги той факт, що під виглядом «місцевих українців» досить часто звільняли й представників інших національностей, можна уявити справжній масштаб тогочасного вияву людяності та милосердя.

Це не може не вражати й нині. Д.С. Пинчук, колишній уповноважений із хутора Пинчуки Козелецького району на Полтавщині, восени 1941 р зумів урятувати життя 232 в'язням Кременчуцького табору! Свої спогади («малограмотную рукопись») він надіслав С.С. Смирнову з надією, що хоча б хтось із тих 232 відгукнеться, якщо залишився живим: «Мені цікаво, дорогі товариші, про вас знати, чи варто було мені так турбуватися, хвилюватися, переживати про загрожуючу смерть мені, дружині та дітям заради вашої волі та спасіння... Я вважав за велику честь врятувати Ваші 232 душі... навіть ціною втрати своєї власної» [49].

Через похилий вік і стан здоров'я Дмитро Семенович був знятий з військового обліку на початку 1941 р. Хвороба завадила вчасно евакуювати власну родину. Коли у вересні 1941 р. був обраний односельцями уповноваженим, то склав списки на 260 осіб, кого мав узяти на поруки. На зборах усіх старост й уповноважених, що проводив головний комендант м. Кременчука, дістав суворе попередження, щоб не було жодного «руського», але коли в супроводі патрульного й перекладача пішов табором, зустрів лише двох із сусіднього села. Побачивши жахіття, вирішив: «Поки є момент і можливість, треба врятувати людей, скільки можна чужих, коли своїх немає. По цьому життю людині й одна секунда дорога» [49]. Відібрав 136 осіб. Повернувшись на квартиру, де зупинився, почав з восьми буханців хліба та чотирьох шматків сала усім своїм «односельцям» ділити нехитрих гостинців. Коли наступного ранку роздавав ці «пайки» полоненим, водночас ретельно перевіряв, як вони засвоїли легенди про своє «рідне» українське село з Василівської сільради Козелецького району. Турбувався, що двоє з визволених були зовсім слабкі й наступні два тижні їх доглядали у родині Д.С. Пинчука, поки вони не пішли далі.

Як виявилось, більш ніхто з обраних у районі уповноважених та старост сусідніх сільрад не скористався можливістю врятувати військовополонених, хоч прохань від матерів, дружин і сестер надходило дуже багато. І знову Д.С. Пинчук їде до Кременчука. Цього разу йому вдалося визволити ще 92 особи.

Утім, окрім великої вдячності, дістав Д.С. Пинчук від «підлеглих» бранців і досить прикрощів, бо сімнадцять визволених пішли до управи за роз'ясненням щодо тих довідок, які вони отримали, хоча було зрозуміло, що документи є підробкою. На щастя, врятувався від суворого покарання, а тут нові випробування: «Щойно прийшов у квартиру, ввійшли четверо дівчат з нашого села... з проханням, аби я їм привіз наречених, військовополонених, з того табору, що раніше був у нашому селі, а нині знаходився за 12 км в с. Омельник Кременчуцького району...». Що робити? Врятував і «наречених», тільки життя ні в кого з них не склалося, а один із визволених одразу ж відверто сказав, що насправді в нього є дружина й дитина, на що жінка зреагувала: «Хай йому Бог допомагає, його родині!» [49].

Без допомоги місцевих мешканців функціонування тих госпіталів, які були створені з ініціативи полонених медиків для радянських військовополонених, було б неможливим.

Із листа В.А. Кухаренко: «У середині серпня 1941 р. в Умань пригнали військовополонених... із тих армій, які під Високим попали в оточення. Їх помістили в ями цегляного заводу. Заввишки та яма була 5 – 6 м, у кутках стояли кулемети. У цій же ямі знаходились і хворі, і поранені. За кілька днів через настійну вимогу медпрацівників поранені були переведені на птахофабрику. Організаторами цього госпіталю були хірург Сергій Полікарпович Акулінін, Петро Григорович Нагорний, лікар із Москви, комендант табору, полонений радянський офіцер т. Бойко... Серед населення проводилася робота, що потрібно хворих і поранених підтримати... Люди несли чисті ганчірки, простирадла для перев'язок, продукти... І так цей госпіталь існував близько року...» [44].

Віра Андріївна разом із донькою Тетяною Михайлівною (обидві за фахом учителі) активно допомагали харчами табірним медикам та їхнім пацієнтам, а також брали участь в організації групової втечі на початку вересня 1942 р.

Завдяки С.С. Смирнову історія госпіталю, який спочатку був організований в с. Хрестителеве, а потім у Вереміївці, що на Черкащині, стала відома широкому загалу ще на початку 60-х рр. У його документальній повісті яскраво змальований образ військового юриста Л.А. Силіна, який зміг організувати цей госпіталь і за допомогою групи медиків успішно налагодити його роботу аж до арештів на початку березня 1942 р. [65, 39 – 80]. Леонід Андрійович загинув у Кременчуцькому таборі, залишив по собі добру пам'ять у багатьох, з ким він працював.

Зі спогадів О.Т. Романченко: «Він сказав, що йому німці дозволили організувати госпіталь тільки для українців, щоб в ньому не було жодного єврея, офіцера чи росіянина. Ми це зробимо. У нас їх немає». Ми писали списки поранених і тільки українські прізвища. Наприклад, «Іванов» писали «Іваненко». Перев'язочний матеріал, медичинський інструментарій, медикаменти ми підібрали з трофейних машин, дуже економили, бинти прали... Нас постачали навколишні колгоспи й місцеве населення... Коли до нас приїжджала німецька комісія для відбору легкопоранених і одужавших, аби перевезти їх у концтабір у м. Кременчук, Силін давав завдання, щоб жодного одужавшого не було. Він завжди затримував німців у своєму кабінеті, а ми в палатах робили свою «справу». На здорові ноги накладали шини, бинтували брудними бинтами – і всі були лежачі й тяжкопоранені... Здавалось, колектив наш був спаяний, проте опісля знайшлися зрадники, котрі написали німцям, що в нашому госпіталі під маркою «українців» багато росіян, офіцерів та євреїв... [50].

Євреєм був і Л.А. Силін, про що йдеться у листі його дружини. Його особисте балансування на межі життя й смерті, безперечно, було ще більш драматичним, ніж могло здаватися на перший погляд.

За поодинокими винятками, майже всі 400 колишніх пацієнтів госпіталю в с. Хрестителеві, Вереміївці залишилися живими. Л.Д. Силіна розстріляли разом з двадцятьма співробітниками медперсоналу в Кременчуцькому таборі.

Схожими на Вереміївський госпіталь, що на Полтавщині, були й інші, зокрема у с. Мелехи Чорнухинського району, а також у м. Лохвиці. Про це свідчать спогади І.І. Чернікова й М.Г. Чапні.

І.І. Черніков у 1941 р. – молодший лейтенант, командир взводу протитанкої артилерії – згадував про перебування в Мелехах: «22 вересня мене підібрали колгоспники. У перші дні в госпіталі було 1 460 осіб, із яких близько 400 тяжкохворі... Начальником госпіталю був лікар Михайло Васильович Ямщиков (мав поранення в ногу)... Середполонених лікарів був скромний, виключно досвідчений і кваліфікований хірург Петро Іванович Антонов... У тих умовах без медикаментів й інструментів він творив дива... Підтримував зв'язок з партизанами й був організатором патріотів у районі... [61].

М.Г. Чапня розпочав війну червоноармійцем у складі 330-го артилерійського полку 5-ї армії Південно-Західного фронту. У полоні опинився 15 вересня 1941 р. в

результаті оточення радянських частин під м. Лохвицею. «Тут поранених було багато, а умови жахливі. Пораненим давали на день 100 г житнього хліба, варений буряк – два рази. І все. Поранених врятували за допомогою місцевих жителів головний лікар, хірург Монблан і лікарі Георгій Іллч Занандзе й В. Лебедев... Хірург Монблан, по-моєму, був головним лікарем 5-ї армії... Георгій Іллч Занандзе родом із Тбілісі... Лебедев – із Києва... І ось вони організували збір у населення ватних матеріалів та простирадл. Вату прали, кип'ятили й робили перев'язки. Простирадла прали, розривали на стрічки й робили з них бинти... А скільки було зроблено операцій хірургом Монбланом при світлі каганців! Ці лікарі організували й збір продуктів у населення для поранених і ці продукти самі роздавали полоненим...» [60].

Тисячам і тисячам бранців урятували життя медики, які працювали в лікарнях великих населених пунктів, обласних центрів окупованої України.

Коли трудівник тилу П.П. Леляк у 1945 р. повернувся до рідного Харкова, родичі розповіли йому про професора О.І. Мещанінова, завідувача 9-ї лікарні на Холодній горі, який врятував багато життів військовополонених: «Хірург Мещанінов під час німецької окупації залишився у своїй лікарні, у ній було дуже багато поранених російських воїнів, котрих не встигли евакуювати. Найперше, що він зробив, так це на дверях відділення, в якому лежали воїни, повісив табличку з написом «Барак тифозних хворих»... У лікарні закінчилися харчі... Тоді сам лікар Мещанінов упрягся у візок і їздив вулицями та базарами, збираючи продукти. Власноруч привозив їх у лікарню і годував хворих, які знаходилися у лікарні. Згодом стало ще складніше з харчуванням. Тоді Мещанінов запропонував населенню взяти, хто може, поранених воїнів на своє забезпечення. І населення відгукнулося...» [45].

До війни медсестра А.Т. Панкова працювала в пологовому будинку № 1 м. Дніпропетровська. У липні 1941 р. за повісткою її викликали до райвійськкомату, але за станом здоров'я не мобілізували, а залишили до «особих розпоряджень». Чоловік пішов на фронт. Сину тоді було вісім років. У її листі – спогади про подвиг завідувача лікарні Є.Г. Носаря та інших медпрацівників, з якими працювала разом у роки окупації: «Наприкінці грудня 1941 р. наш головний лікар одержав розпорядження управи виписати терміново всіх і підготуватися до прийому поранених військовополонених, котрі до цього знаходилися в Мечниковській лікарні. Усю лікарню зайняли для своїх поранених, а російських поранених військовополонених вони перекинули до нас у кількості ста осіб... Зі сльозами жалю переносили ми їх на носилках у палати на ліжка, на чисту постіль... Головний лікар одержав наказ: усіх поранених військовополонених після одужання передавати у табір для військовополонених, який знаходиться у бувшій тюрмі. Були поранені, у яких були ампутовані рука, нога... Таких поранених дозволялось відпускати додому, якщо їх дім знаходився по праву сторону Дніпра. Склалися списки. Я, як старша сестра, ходила до старшого лікаря табору. Він виділяв німців у комісію, призначав день приходу. До цього часу ми збирали поранених з ампутацією у двох палатах... і говорили прізвища тих, кого призначали на виписку... Так удалось відпустити близько 35 – 40 осіб, але потім німці припинили видачу довідок... Носар домовився з лікарем інфекційної лікарні,

лікарем Панковою, що буде відправляти їй полонених під виглядом захворівших інфекційною хворобою, а там їх будуть реєструвати як хворих цивільного населення. Треба було хоч-комусь із т.зв. «родичів» прийти з одягом... Ось такими родичами й були наші співробітники...» [48].

Понад місяць А.Т. Панкова переховувала на своїй квартирі військовополоненого О. Рябушкіна, а потім він перебував у її сільських родичів на Дніпропетровщині, далі воював на фронті, а після демобілізації повернувся до рідного Оренбуржя.

Л.Д. Соколова під час окупації рідного Харкова спочатку працювала медсестрою у 1-й Радянській лікарні, а потім у 1-й поліклініці на вулиці Свердлова. «Ми, як мурахи, – згадувала вона, – ворог зруйнував наше житло, будуємо знову. Ми не могли уявити, як можна жити без наших полонених поранених... Продукти нам постачало місцеве населення. Це було справжнє нашестя вдень. Чого тільки не приносили. Нас не чіпали, бо щойно німець на поріг, запитає «хто лежить», а я йому по-німецьки: «Тут лежать російські полонені, хворі на тиф...». Багато-хто одужував, але то було найгірше, бо одужавших забирали у бувшу школу, що була через дорогу. Я одного разу відводила одного одужавшого. Школа була обнесена колючою огорожею... У кінці коридору я подивилася в двір і побачила, як німці у вириту могилу скидали голі трупи... Від цього дня я стала тих, хто одужав, віддавати... Одяг люди приносили з собою, на собі чи у відрах. Але найбільше ми боялися, аби нас не видали свої ж, не проговорилися. А ще важче було – так це провести через двір на вулицю. Якщо чергували німці на воротах – це можна було. Я в халаті йду і ніби веду в школу. А жінка раніше вийде і чекає де-небудь подалі. Проте, коли чергували наші українці, заздалегідь не можна було вести... Вони навіть трісок не давали пронести...» [52].

У кожного з колишніх бранців був свій рятівник, про якого він ніколи не міг забути і не забував. Та хіба можна усе це забути!?

Сподіваємося, що актуалізація джерел цієї колекції проллє більше світла на недостатньо вивчену історію радянських військовополонених на окупованій території України, сприятиме подальшому наближенню до розуміння її складнощів, драматизму та особливостей.

Джерела та література:

1. *Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция (русский вариант) / Под ред. Р. Рюрупа. – 2-е изд. – Берлин, 1944. – 287 с.*
2. *Довідкова картка В.І. Айдинова // Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі МКНМІВВВ). – Генеральний каталог.*
3. *Довідкова картка І.Г. Алексєєва // Там само.*
4. *Довідкова картка І.В. Битюкова // Там само.*
5. *Довідкова картка В.А. Киталова // Там само.*
6. *Довідкова картка А.І. Пирогова // Там само.*
7. *Довідкова картка С.С. Смирнова // Там само.*

8. Довідкова картка В.Є. Стьопіна // Там само.
9. Довідкова картка М.Л. Рибчинського // Там само.
10. Довідкова картка В.М. Українцева // Там само.
11. Довідкова картка Б.М. Федюшина // Там само.
12. Довідкова картка І.Ф. Холича // Там само.
13. Довідкова картка М.Р. Цемкала // Там само.
14. Довідкова картка І.І. Чернікова // Там само.
15. Довідкова картка О.С. Чуйка // Там само.
16. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
17. Запис бесіди з І.Г. Алексєєвим. м. Москва. 1963 р. // МКНМІВВВ. – КН-218275/1,2. – Д-36468/1,2.
18. Запис бесіди з М.Л. Рибчинським. м. Київ. 1963 р. // Там само. – КН-212079645/1. – Д-33435/1.
19. Запис бесіди з М.Р. Цемкалом. м. Москва. 1963 р. // Там само. – КН-207965/2. – Д-33435/2.
20. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.; Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2011. – 348 с.
21. Кондратюк А. Ми гинули, щоб не загинути / А. Кондратюк. – Луцьк, 2004. – С. 76.
22. Король Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках / Ю. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 128.
23. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х книгах. Кн. друга. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.
24. Лист І.П. Абраменкова. с. Невер. Брянська область. 12.05.1964 р. // МКНМІВВВ. – КН-217909. – Д-36320.
25. Лист О.А. Авдєєва. м. Красний Луч. Луганська область. 05.04.1963 р. // Там само. – КН-218276. – Д-36469.
26. Лист С.О. Ажинова. м. Новочеркаськ. Ростовська область. 06.04.1964 р. // НМІВВВ. – КН-217890. – Д-36337.
27. Лист В.І. Айдинова. м. Краснодар. 25.03.1962 р. // Там само. – КН-217898/2. – Д-36329/2.
28. Лист П.А. Бабкіна. м. Новомосковськ. Тульська область. 31.03.1963 р. // Там само. – КН-222789. – Д-38248.
29. Лист Н. Балашової. м. Рибінськ. Ярославська область. 10.01.1958 р. // Там само. – КН-217901. – Д-36326.
30. Лист І.В. Битюкова. м. Попасне. Ворошиловградська область. 11.02.1958 р. // Там само. – КН-225496. – Д-39417.

31. Лист І.Ф. Варсегова. м. Москва. 28.05.1964 р. // Там само. – КН-218283. – Д-36476.
32. Лист В.В. Васенькіна. м. Лубни. Полтавська область. 14.01.1958 р. // Там само. – КН-217900. – Д-36327.
33. Лист О.С. Васильєва. м. Пенза. 06.05.1957 р.; 31.10.1959 р. // Там само. – КН-218274/1,2. – Д-36467/1,2.
34. Лист М.І. Голубєва. м. Ленінград (м. Санкт-Петербург). 30.09.1963 р. // Там само. – КН-218272. – Д-36465.
35. Лист А.М. Горохівської. м. Євпаторія. 14.05.1963 р. // Там само. – КН-218284. – Д-36477.
36. Лист А.ММ. Гриєва. м. Сходня. Московська область. 1958 р. // Там само. – КН-218272. – Д-36332.
37. Лист К.Г. Данова. м. Дніпропетровськ. 22.09.1963 р. // Там само. – КН-217891. – Д-36336.
38. Лист М.О. Добровольського. Одеська область. 01.03.1959 р. // Там само. – КН-224881. – Д-39103.
39. Лист Г.А. Дорошенко. с. Вереміївка. Черкаська область. 20.07.1959 р. // Там само. – КН-220092. – Д-37161.
40. Лист П.О. Журківського. Тамбовська область. 20.10.1962 р. // Там само. – КН-217889. – Д-363316.
41. Лист М.І. Камінського. с. Красногірка. Вінницька область. 1958 р. // Там само. – КН-220093. – Д-37162.
42. Лист В.А. Киталова. м. Житомир. 1963 р. // Там само. – КН-217906. – Д-36323.
43. Лист Г.В. Ковалевича. м. Кривий Ріг. Дніпропетровська область. 30.09.1963 р. // Там само. – КН-218286. – Д-36479.
44. Лист В.А. Кухоренко. м. Станіслав (Івано-Франківськ). 13.02.1958 р. // Там само. – КН-218282. – Д-36475.
45. Лист П.П. Леляка. м. Харків. 10.06.1963 р. // Там само. – КН-218285. – Д-36478.
46. Лист І.Г. Молоканова. м. Углев. Калінінська (Тверська) область. 19.03.1963 р. // Там само. – КН-217893. – Д-36334.
47. Лист невідомої. м. Харків. 19.12.1963 р. // Там само. – КН-217902. – Д-36325.
48. Лист А.Т. Панкової. м. Дніпропетровськ. 26.09.1962 р. // Там само. – КН-219280. – Д-36473.
49. Лист Д.С. Пинчука. Полтавська область. 17.03.1958 р. // Там само. – КН-217907. – Д-36322.
50. Лист О.Т. Романченко. с. Веприк. Полтавська область. 17.01.1958 р. // Там само. – КН-224882. – Д-39104.
51. Лист А.Л. Силіної. м. Москва. 31.12.1958 р. // Там само. – КН-220089. – Д-37158.
52. Лист Л.Д. Соколової. м. Харків. 07.02.1960 р. // Там само. – КН-218281. – Д-36474.
53. Лист В.Є. Стьопіна. м. Київ. 24.02.1964 р. // Там само. – КН-21896. – Д-36331.
54. Лист А.П. Тарасова. м. Іваново. Воронежська область. 15.04.1963 р. // Там само. – КН-217911. – Д-36318.

55. Лист В.М. Українцева. м. Новочеркаськ. Ростовська область. 1958 р. // Там само. – КН-211408. – Д-34405.
56. Лист В.В. Усиченка. м. Горлівка. Донецька область. 23.02.1966 р. // Там само. – КН-217912. – Д-36317.
57. Лист Б.М. Федюшина. м. Ростов-на-Дону. 05.06.1963 р. // Там само. – КН-218278. – Д-36471.
58. Лист І.Ф. Хомича. м. Москва. 15.02.1962 р. // Там само. – НД-36308.
59. Лист І.О. Цевмата. м. Донецьк. 06.09.1964 р. Там само. – КН-217900. – Д-36327.
60. Лист М.Г. Чапні. Сталінська (Донецька) область. 20.01.1958 р. // Там само. – КН-218279. – Д-36472.
61. Лист І.І. Чернікова. м. Таганрог. Ростовська область. 14.10.1962 р. // Там само. – КН-217908. – Д-36321.
62. Лист О.С. Чуйка. м. Ставрополь. 15.01.1958 р. // Там само. – КН-217897. – Д-36330.
63. Лист В.Н. Шипицина. м. Перм. 21.12.1963 р. // Там само. – КН-218273. – Д-36466.
64. Лист О.П. Шляховецького. Узбекистан. 1959 р. // Там само. – НД-26309.
65. Смирнов С.С. Собрание сочинений в 3-х томах. Т. 2. – Рассказы о неизвестных героях / С.С. Смирнов. – М.: «Молодая гвардия», 1973. – 445 с.
66. Стенограма бесіди з А.І. Пигоровим. м. Москва. 13.12.1964 р. // МКНМІВВВ. – КН-221145. – Д-37617.
67. Стенограма передачі «Про героїчні подвиги радянських медиків у роки Великої Вітчизняної війни» на Всесоюзному Центральному телебаченні. м. Москва. 24.05.1963 р. // Там само. – НД-26311.

© **Валентина СМІРНОВА**

**АРХИВ С.С. СМІРНОВА В ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ
МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»: СОВЕТСКИЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ НА ОККУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ
(ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

Рассмотрена коллекция писем-воспоминаний бывших советских военнопленных на оккупированной территории Украины из архива писателя-исследователя С.С. Смирнова. Очерчено историю ее формирования, проанализировано по характеру материалов, акцентировано внимание на их информационном потенциале. Сделан вывод, что данная коллекция является историческим источником по изучению трагических страниц истории советских пленных на оккупированных землях Украины 1941 – 1944 гг.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», нацистская оккупация Украины; С.С. Смирнов; советские военнопленные.

© *Valentyna SMYRNOVA*

**ARCHIVES OF S.S. SMYRNOV IN THE MEMORIAL FUND:
SOVIET PRISONERS OF WAR IN THE OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE
(ORIGINAL SOURCES)**

A collection of letters and memories of former Soviet prisoners of war in the occupied territory of Ukraine from the archives of writer and researcher S.S. Smyrnov has been examined. The history of its formation was outlined and analyzed by the nature of materials; it was accented attention on its informational materials. It is concluded that the mentioned collection is a historical source for the study of the tragic pages in the history of Soviet prisoners in the occupied lands of Ukraine of 1941 – 1944.

Keywords: *The Nazi occupation of Ukraine, S.S. Smyrnov, the Soviet prisoners of war.*